

26. Пархомик Р.Я. По дорозі в казку українського модернізму / Р.Я.Пархомик. – Запоріжжя: Дике поле, 1996. – 128 с.

27. Ткаченко Р.П. Декаданс як проблема авторської свідомості в українському літературознавстві к. XIX – п. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Р.П.Ткаченко. – К., 2004. – 21 с.

28. Ніколенко О.М. Поезія французького символізму. Шарль Бодлер, Поль Верлен, Артур Рембо: Посібник для вчителя / О.М. Ніколенко. – Харків: Веста: Вид-во Ранок, 2003. – 144 с.

УДК 83.3(4Укр)4Туптало

Щербакова О.А.
(Київ, Україна)

ТРИ ОБРАЗИ СВЯТИХ ЄЛЕН (МУЧЕНИЦІ, ЦАРИЦІ І КНЯГИНИ) ЯК “ТРИ ПРЕСВІТЛІ ПРОМЕНІ” У ЖИТІЙНИХ КНИГАХ СВЯТИТЕЛЯ ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО (ТУПТАЛА)

“... Съ востока на сейчасъ помянутыя мѣста, озаряя ихъ,
сходять съ неба три пресвѣтлыхъ луча...”
(святитель Димитрій Ростовський)

У статті визначено й прокоментовано важливі чинники і компоненти трьох образів святих Єлен – мучениці, цариці Константинопольської та великої княгини Руської. Ці образи осмислені як засаднича основа “собору святих Єлен” при дослідженні системи образів святих жон у житійних книгах святителя Димитрія Ростовського (Туптала).

Ключові слова: образи святих Єлен, “Книги житій святихъ...”, святитель Димитрій Ростовський (Туптало), мучениця Єлена, цариця Константинопольська Єлена, велика княгиня Руська Ольга, “собор святих Єлен”, система образів святих жон.

В статтє определены и прокомментированы важные компоненты трёх образов святых Елен – мученицы, царицы Константинопольской и великой княгини Русской. Эти образы осмыслены как основополагающая составляющая “собора святых Елен” при исследовании системы образов святых жен в житийных книгах святителя Димитрия Ростовского (Туптало).

Ключевые слова: образы святых Елен, “Книги житій святихъ...”, святитель Димитрій Ростовський (Туптало), мученица Елена, царица Константинопольская Елена, великая княгиня Русская Ольга, “собор святых Елен”, система образов святых жен.

In this article the general references of the images of Saint Helena are defined – a martyr, the Queen of Constantinople Equal to the Apostles and Princess Olga the Great of Kiev. These are represented like an essential part of ‘sobor (synaxis) of Saint Helena in the course of the study of the Holy women’s image system in the hagiographical books of Dimitry Rostovskiy (Tuptalo).

© Щербакова О.А., 2012

Key words: *the images of the Saint Helena, hagiographical books, Dimitry Rostovsky (Tuptalo), martyr Helena, Queen of Constantinople Equal to the Apostles Helena, princess Olga of Kiev, the Holy women's image system.*

Вивчення образної системи святих жон у пам'ятках давньої української літератури досі залишається не достатньо представленою літературознавчою проблемою. Це пов'язано з доволі широким спектром міждисциплінарних питань у галузях агіографічних та агіологічних досліджень, однак надає можливість науковцеві започаткувати серію подібних студіювань на власний розсуд. Обґрунтуймо наш вибір наміром здійснити першу спробу в узагальненні накопиченого матеріалу й аналізі образів тих святих праведниць, які в християнській історії є найдавнішими репрезентантками різних історичних епох і народів, але одного імені – Єлена (в українській традиції більш поширене Олена; давньогр. Ἐλένη: “обрана”, “світла”, “сяюча”, “смолоскип”). Із-поміж них є одна мучениця Єлена (I), донька апостола Алфея й сестра мученика Аверкія, та дві рівноапостольні – цариця Константинопольська Єлена (327), яка була матір'ю першого візантійського імператора-християнина Константина Великого (337), у подальшому канонізованого Православною Церквою (разом з Єленою) у рівноапостольному чині, та велика княгиня Руська Ольга, у Святому хрещенні Єлена (969), яка була бабусею першого великого Руського князя-правителя і християнина Володимира Великого, у Святому хрещенні Василя (1015), також пошанованого (разом з Ольгою) у цьому ж найвищому ранзі.

Мета поданого дослідження – висвітлити особливості трьох історико-літературних образів святих Єлен (мучениці, цариці Константинопольської й великої княгині Руської), які становлять засадничу основу так званого (за нашим первісним задумом) “собору святих Єлен” (зібрання історичних свідчень про канонізованих Православною Церквою святих жон-праведниць, об'єднаних одним духовним іменем і єдино правильним завданням закарбувати у своїх серцях світло Христових заповідей, задля спільного їх пошанування) у контексті дослідження образної системи святих жон в агіографічній спадщині святителя Димитрія Ростовського (Туптала), а надалі – й інших авторів давньої і сучасної вітчизняної та зарубіжної літератури. Об'єктом дослідження постають окремі твори цього невтомного церковного письменника кінця XVII-початку XVIII ст. під загальною назвою “Книги житій святихъ...” (у подальшому – переважно житійні книги чи рідше – “Житія святихъ”) у декількох їхніх редакціях і перевиданнях (К., 1700 і 1705; М., 1903, 1908 і 1910; К., 1999 і 2001; Львів, 2008 і 2009), на сторінках яких (за 13 і 14 вересня, 21 і 26 травня та 11 липня; тут і далі дати зазначатимуться за старим стилем) відображені свідчення про ці образи. [Правопис назв творів і барокових новел та цитат із них зберігаємо за визначеними джерелами. Наведені у роботі дати і чини пошанування пам'яті святих уточнені за “Православним церковним календарем” на 2012 рік (К., 2011) [1: 23, 27, 43, 45, 57, 60, 65, 74, 83, 138].] Предмет дослідження – визначення й коментар важливих чинників і компонент кожного з трьох найдавніших образів святих Єлен, для яких подвиг християнського служіння Богові і ближньому був визначальним, а шлях до увічнення їхнього імені та душевного спасіння – унікальним. Обраний епіграф (“...Съ востока на сейчасъ помянутыя мѣста, озаряя ихъ, сходятъ съ неба три пресвѣтлыхъ луча...”) допоможе розкрити головні аспекти запропонованої систематизації образів.

Образ святої мучениці Єлени як перший з “трех пресвітлх променів”, котрий осяйнув давню Іудею за апостольських часів (I ст.), відкриває історичну хронологію досліджуваних образів. Згадка про святу мученицю Єлену (26 травня) у “Книгах житій святих...” датована I ст. (без уточнення року кончини). Окремої оповіді про її подвижницьку діяльність у святиотелевому тексті немає, проте її ім'я значиться у прикінцевому розділі травневого (IX) тому “Житій святих” (М., 1908; К., 1999) за назвою “Алфавитъ святихъ, коихъ житія и памяти помешены в сей книге” [2: IX, [892]]. За “День двадцать шестой” (тоді ж, коли описуються страждання святого мученика Георгія Нового й наводяться пам'яті преподобного Іоанна Психаїта та апостолів Карпа й Алфея [Там само: 715–723]), знаходимо дуже коротку інформацію (у півтора-два рядки) з визначення подвигу святої мучениці Єлени як постраждалої за сповідання віри у Христа заразом зі своїм братом Аверкієм у I ст., а також припущення про їхню родинну належність до святого апостола Алфея – їхнього батька. Саме у “Памяти святого апостола Алфея” [Там само: 723] наявні декілька важливих фактів щодо родовоу святої; вони допоможуть не лише окреслити її статичний образ, а й, наслідившись порівняти окремі церковно-релігійні свідчення, події й епізоди, – глибше його збагнути. У цьому тексті зафіксовано: “*Въ тотъ же день [26 травня. – О.Щ.] память святихъ мучениковъ Аверкія и Елены (виділено жирним за визначенням джерелом; курсив цитувань про святих Єлен тут і надалі наш. – О.Щ.), по нѣкоторымъ памятникамъ, дѣтей апостола Алфея. Святыи Аверкіи пострадалъ за Христа, бѣвъ привязанъ нагой среди пчелъ и изъязвленныи ихъ жалами; сестра же его Елена убита камнями*” [Там само].

Про Єлениного батька (святого апостола Алфея) на початку оповіді сказано: “быль отцемъ Апостоловъ Іакова Алфеева и Левія” [Там само]; про останнього з них є уточнення, позаяк це той самий Левій, який колись служив митарем (збирав податки для Рима), а згодом, залишивши своє ремесло, не тільки “послѣдовалъ за Христомъ и былъ все время Его неизмѣннымъ спутникомъ” [Там само], а й став відомим із новозавітної історії як святий апостол та євангеліст Матфей. Читаємо: “Апостоль Левій называется еще Матѣемъ, и онъ именно написалъ первое Евангеліе” [Там само] (те, котре було написано за вісім років по Вознесінню Христовому і призначене для іудеїв, які увірували). Про старшого з Алфеевих синів (Якова) більше згадок чи пояснень у цьому тексті немає, але і про нього відомо, що і він (як і його брат Матфей (Левій)) був із числа дванадцятьох обраних Господом Своїх учнів. Відомо також, що обидва брати-апостоли прийняли смерть мученицькі: Яків Алфеев після здійснення місіонерської подорожі з апостолом Андрієм Первозваним і проповідування в Іудеї, Едесі і Газі завершив апостольські подвиги в Єгипті, а Матфей (Левій) Євангеліст, обійшовши з благозвістям Сирію, Мідію, Персію і Парфію, завершив проповідницькі труди 60-го року в Ефіопії. [До речі, поінколи, ймовірніше, помилково, Єлениного (та її братів) батька зараховують до числа “апостолів від 70-ти” [1: 106], тобто не від перших дванадцятьох, а з наступних за ними (“менших апостолів”) для того ж благовісткування Христового. Але прямих доказів цього у досліджуваній пам'ятці немає. Поки що нам не вдалося достовірно прослідкувати за перипетіями цієї версії, оскільки з-поміж імен “апостолів від 70-ти”, що тепер пошановуються Православною Церквою, Алфеевого імені, за різними сучасними джерелами, не знайдено. До того ж, зауважимо: не тільки у даному контексті, але й у процесі роботи над окремими аспектами означеної проблематики (при намаганнях з'ясувати деякі факти,

події й обставини щодо тих чи інших осіб) виникають не зовсім узгоджені між собою робочі тези-гіпотези, які потребуватимуть додаткового коментаря; до їхнього уточнення ще доведеться повертатися. – О.Щ.]

У досліджуваній пам'ятці (“Памяти святого апостола Алфея”) міститься також інформація щодо походження батька святих мучеників Єлени та її братів: “изъ галилейскаго города Капернаума” [2: IX, 723], проте дали: “но гдѣ онъ проповедовалъ Евангеліе – неизвѣстно” [Там само]. Дійсно, за церковною традицією, святого апостола Алфея ще називають “Капернаумським” [1: 106], за назвою міста в Іудеї, в якому він народився і де, скоріш за все, довгий час перебував. [Дізнаємося: невеличке, але квітуче і багате містечко Капернаум [(Кафарнаум, Кфар Нагум; у перекладі з євр. – “село чи селище Наума” (Наум (від євр. Нахум) – “розрада” чи “втішений”); “помешкання розради”, “селище втіхи”)], розташоване на північно-західному березі Галілейського моря, було обране самим Господом для Свого оселення (після Назарета) й проповідування Свого учення доти, доки Він не вирушив у подальшу подорож до Палестини. Це древнє рибачьке селище було рідним містом, окрім названих історичних осіб, і первоверховного апостола Петра (до зустрічі з Христом – рибалки Симона), його рідного брата апостола Андрія Первозванного, апостола та євангеліста Іоанна Богослова й ін. На той час Капернаум був також і митницею на дорозі з Кейсарії до Дамаска; значним торговим і промисловим стратегічним центром. Згодом він став величним містом Ісусових послідовників й отримав таке почесне звання у православних християн, як “Його місто” (згадується у Святому Євангелії).]

В українськомовному виданні IX тому за травень “Житій святих” (Львів, 2009), що перекладалося Дарією Сироїд за найдавнішими лаврськими стародруками “Книги” (К., 1711) із церковнослов'янської на сучасну українську мову, знаходимо запис “У той самий день” (мається на увазі “Місяця травня у 26-й день”, коли вішанується “пам'ять святого апостола Алфея, батька святих двох апостолів, що з дванадцятьох, Якова Алфеевого і Матея Євангелиста” [3: IX, 447], уточнення. – О.Щ.). Далі – наступне: “*І святих мучеників Аверкія і Олени, про них же Великі Мінеї Четві розповідають, що були того ж святого апостола Алфея (рідні брат і сестра Якова Алфеевого і Матея Євангелиста). Страждання ж їхнє за Христа було таке. Святого Аверкія нагого посеред бджіл невірні прив'язали, і, жалами бджолиними покусаний, помер. Сестру ж його Олену святу камінням побили*” [Там само, 448]. Як бачимо, тут немає раніше наведених припущень щодо родинної належності святих мучеників Аверкія та Єлени до апостола Алфея (“по нѣкоторымъ памятникамъ”); шоправда, немає й згадки про його капернаумське походження. Задля наочності подаємо фрагмент з першоджерельної “Книги житій святихь...” (К., 1700) [4: (1700) 656, зворот], де значиться наступне:

Въ тоиже днь Памать свѣго апла Алфея, ѡца свѣимъ двоу аптолоу
нже ѡ Дванадцати, Іаксозу Алфееву, и Матдею Евангелу.
И свѣихъ Мучникъ, Аверкія, и Єлени, ѡ неюже великаа Миней Четъа
повѣствуетъ, яко дѣти бѣста тогожде свѣго апла Алфея, [братъ и
сестра родный Іаксозу Алфееву, и Матдею Евангелу.] страдаише ею
за Христа сице бѣ: свѣи Аверкія лѣтъ погредѣ пѣлъѣ ѡ неврныи привѣза,
и жалами пѣлными нѣсодѣнѣ скончѣа. Сестраже его Елена сѣла
камнїемъ быте повїна.

Щодо штрихів до змодельовання образу святої мучениці Єлени – доньки святого апостола Алфея й рідної сестри (як з'ясувалося, не лише мученика Аверкія, а й святих “апостолів від 12-ти” Якова Алфеева і Матфея (Левія) Євангеліста), – то більших свідчень у трьох цитованих виданнях немає (як і нічого не згадується про її чи її родичів вік, нез'ясованим залишається, хто кому старший чи молодший, тощо). Наважимося (з огляду на визначений предмет дослідження) висновкувати: по-перше, про святих мучеників Аверкія та Єлену знаходимо первісні свідчення святителя з посланням на “великую Минею Четью” (йдеться про дванадцятитомне зведення давньоруських оригінальних і перекладних пам'яток митрополита Макарія); дата їхньої пам'яті – 26 травня (разом із батьком); по-друге, святі мученики Аверкії та Єлена, як і їхній батько й обидва знамениті брати-апостоли, були родом з Іудеї й іудеями; по-третє, Аверкії та Єлена могли не тільки народитися, а, можливо, певний час перебувати у Капернаумі (хоча прямих доказів цього не маємо); по-четверте, за свого земного життя усі члени їхньої родини могли також неодноразово бачити Господа, бути свідками Його численних див зі зцілення людей та збільшення хліба, і чути Його проповіді для іудейського народу й тлумачення Його притч для Своїх учнів; по-п'яте (і це вже достеменно): усі Алфесеві діти прийняли мученицькі вінці і є, заразом зі своїм батьком, пошанованими Православною Церквою святими, двоє з яких стали апостолами, котрі входили до найближчого і найвідданішого кола Христових учнів. А мучениця Єлена, яка, вірогідніше за все, зростала як майбутня свята обраниця й угодниця Божа у найсприятливішому духовному оточенні, історично стала першою зі святих-праведниць носійкою цього світлоносного й осяйного імені та його скромною і мовчазною репрезентанткою I ст. Відтак – вона є найдавнішою представницею у визначенні нами “соборі святих Єлен”.

Образ святої цариці Єлени Константинопольської як другий з “трьох пресвітлих променів”, котрий осяйнував давню Візантію за Римського владарювання (IV ст.), з'являється по трьох століттях після згаданих вище апостольських часів. Його можна назвати збірним, оскільки постає у “Книгах житій святихъ...” зітканим із різноманітних джерел (переважно церковно-історичних), на які посилається святитель. Образ святої цариці Єлени також займає надзвичайно особливий розділ у наукових і життєтворчих шуканнях авторки поданої статті. Дослідженню його особливостей, трактуванню й осмисленню у бароковій агіографії приділялася увага у декількох попередніх виступах і публікаціях (2010–2012). Первинним пріоритетом послугувала потреба виокремити у житійній Димитровій спадщині наскрізний літературно-художній образ жінки – “першої християнської цариці” [2: XI, 313] – матері першого візантійського імператора-християнина Константина Великого Єлени, діяння якої мали виняткове значення для подальшого розвитку церковної історії загалом та християнської літератури зокрема. Тоді ж уперше було вироблено підходи до дослідження його концептуальних засад у святителевих “Четьях-Мінеях” [5], де у близько тридцяти мінейних оповідях згадується не тільки її ім'я, а і добросесні справи та великі заслуги цариці. Зауважено також: жоден інший жіночий образ не презентовано так у цьому творі – і навіть із числа інших п'яти святих жон найвищого чину – рівноапостольних (чий діяння визнаються подібними до діянь святих апостолів, які проповідували Слово Боже серед язичницьких народів і навернули їх до християнської віри).

Осміслення цього образу найочевидніше проявляється у попередньо визначених чотирьох агіографічних новелах святителя (назви оповідей за таким написанням і такою

ж послідовністю): “Житіє святого равноапостольного царя Константина і святої матери его Елены” (21 травня) [2: IX, 607–640], в українському перекладі – “Житіє святого равноапостольного царя Константина і святої христоробної матери його Олени” [3: IX, 386–395]; “Сказаніє о Воздвиженіи Честнаго и Животворящаго Креста Господня” (14 вересня) [2: I, 288–298], в українському перекладі – “Воздвиження честного і животворящаго хреста Господнього” [3: I, 251–259]; “Слово на обновленіє Іерусалимскаго храма Воскресенія Христова” (13 вересня) [2 I, 270–275], в українському перекладі – “Слово про відновлення храму воскресіння Христова, що в Єрусалимі” [3: I, 237–239] та “Преставленіє блаженної княгини Ольги, во святомъ крещеніи Елены” (11 липня) [2: XI, 302–320] (українськомовного видання XI книги ще немає). Із перших трьох пам’яток, з огляду на важливі засади літературної традиції цього виключно християнського жанру – житійний канон та етикет, зіткано вірець подвижницької діяльності святої цариці Єлени (разом зі своїм величним сином) через опис її унікального шляху до Бога і душевного спасіння. У звеличенні її головних прижиттєвих подвигів (вплив на духовне становлення свого сина-імператора та віднайдєння Хреста Господнього і цвяхів (326)) святий Димитрій, послугуючись церковно-історичними джерелами (і передусім працею “Жизнь блаженного василевса Константина” Євсевія Памфіла (IV ст.) з абзацними відступами про побудови василисою Єленою церков у Віфлеємі і на горі Єлеонській, про її щедродердність і добродчинність, про те, з яким благоговінням вона приходила до церков, як, проживши вісімдесят років, померла, а також про те, як Константин поховав свою матір і як сильно поважав її ще за життя), підкреслює такі її визначальні добродчесні якості, як святість, благочестивість, блаженність, достохвальність, материнську рівночєсність, старітьцьку царственність і боголюбність. У назві четвертої з них (про блаженну княгиню Ольгу) – зафіксоване ім’я святої цариці – “у Святомо Хрещенні Єлени”, а з самої оповіді випливає означєння Ольги як “новол Єлени” [2: XI, 311, 313 і 315], чим закріплюється нерозривний духовний зв’язок Єлен – Константинопольської та Руської: “*Ольга наречєна була Єленою, какъ первая христіанская царица, мать Константина Великаго, наименована была Еленою*” [Там само, 313].

Дослідження образу святої рівноапостольної Єлени як царствєної репрезєнтантки смолоскипного імені (327) і другої з найдавнїших представниць у визначєному нами “соборі” не обмежуєтьєя контекстом монументальної праці святиєля, хоча більшість виступів присвячєно саме їй, скажімо: “Агіографічна спадщина святиєля Димитрія Ростовського: спроба систематизації образів святих жон”, “Риторикознавчий підхід до розгляду образу першої християнської цариці-матері Єлени в агіографічній спадщині “Українського Златоуста”, “Поєтика образу святої рівноапостольної цариці Єлени в українській бароковій агіографії”, “Житіє і діяння святої рівноапостольної цариці Єлени у гармонізуєчєму діалозі церковної і світської культур” тощє. Проглядавєя цей образ і в літературній спадщині таких представників давньої письменницької еліти, як-то: перший митрополит-русин Іларіон Київський (“Про Закон Мойсєем даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілєних”), літописєць Нєстор (“Повість врем’яних літ”), чорноризєць Іаков Мних (“Пам’ять і похвала князю Руському Володиміру”), ігумен Данило Паломник (“Житіє і хождєніє Данила, Руської землі ігумена”), анонім (“Житіє Ольги”) та інших авторів-упорядників чи редакторів (“Літопис Руський”, “Лєтописєц Єллинский и Римский”, “Хронограф Русский” тощє) [6]. За давньоруською традицією, ім’я і заслуги

матері першого царя-християнина згадуються уже в літописах (під 955 (957) і 1176 рр.), хроніках і творах інших жанрів.

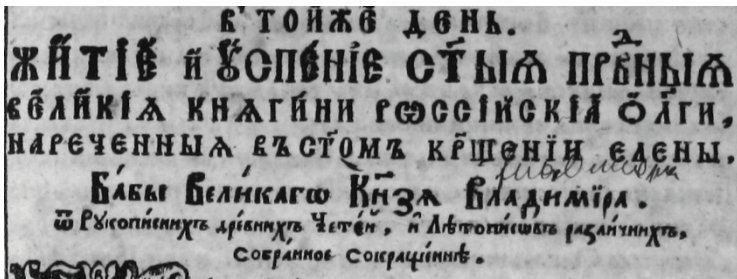
Зверталися й до “Першоджерел свідчень про святу царицю Єлену у найдавніших виданнях «Книг житій святих» (1700, 1716 і 1759 рр.)”, де на прикладі “Життя святого равноапостольного великого царя Константіна і святыя христороубивыя матере его Єлены” (21 травня), улерше відображено досвід порівняльного аналізу приміткових посилань і коментарів до трьох найдавніших видань третьої чверті (“весняної”) книги святителя; там поруч з назвою залишено перше і головне його посилання – “От Свесеія, Нікіфора и иных различных исторіографовъ в кратцѣ” [4 (1700 і 1716): 626]. Проведений аналіз, окрім іншого, дозволив простежити за початковою історією змін і доповнень до першоджерельних свідчень про визначальні риси характеру і Боголюбиву натуру цієї святої на покрайніх записах святителя у стародруках кінця XVII–першої половини XVIII ст., встановити практичну ідентичність приміткових посилань і коментарів до видань 1700 і 1716 рр., зауважити на окремих розбіжностях (переважно орфографічних і стилістичних) видання 1759 р., окреслити проблему уніфікації вихідних даних деяких бібліографічних джерел через відмінності у їхньому написанні, глибше осмислити обсяги і параметри первісного тексту та його подальші редакційні інтерпретації (доповнення) у більш новітніх перевиданнях.

Образ святої цариці Єлени є центральним і ключовим з “трьох пресвітлих променів” у зумовлених координатах. Він є серцевинним і стратегічним у наших подальших наукових і життєтворчих шуканнях. Річ не лише у безсумнівному дослідницько-викладацькому інтересі до доби українського літературного Бароко як до невичерпної скарбниці дорогоцінних духовних надбань минувшини нашого народу (у тому числі до жанрів агіографічної, паломницької, ораторської-публіцистичної та проповідницької прози), а і в особистісному прагненні пошанувати пам’ять своєї Небесної покровительки. Із цією метою готується до подання авторський проект ілюстрованої книги за робочою назвою “Свята рівноапостольна царице Єлено, моли Бога про нас...”. У ньому, сподіваюся, будуть відображені головні положення публікацій, що складуть основу майбутньої монографії з дослідження еволюції образу святої рівноапостольної цариці Єлени у вимірі синтезу традицій літературно-художніх та церковно-історичних текстів і контекстів, а також результати багаторічних пошуків християнських святинь, що так чи інакше пов’язані з діяннями цієї святої або названі на її честь у близько десяти країн світу.

Образ святої великої княгині Руської Ольги, у Святому хрещенні Єлени, як третій з “пресвітлих променів”, котрий осяянив Руську землю за часів її державотворення (X ст.), за хронологією подій, є завершальним з образів найдавніших святих Єлен та водночас вивершальним і хрестоматійним, за осмисленням традицій класичної вітчизняної агіографії. Нове – духовне – ім’я велика княгиня Ольга успадкувала через шість століть від своєї Небесної покровительки цариці Єлени і прожила з ним останні п’ятнадцять років. Воно не тільки поріднило найдавніших канонізованих репрезентанток різних історичних епох і народів як величних обраниць і чудесних світильниць-проповідниць Слова та Слави Божої серед язичників, а й дозволяє нам глибинніше осмислити змістовне наповнення визначеного нами “собору святих Єлен”. Адже йдеться про найбільш шанований, поширений і популяризований до сьогодні (з огляду на національний – державницький – інтерес) ідеальний жіночий образ святої праведниці як першої і єдиної правительки за

часів Київської Русі, котра першою з землі Руської була причислена до рівноапостольного чину і залишається єдиною нашою співвітчизницею, пошанованою у цьому найвищого церковному ранзі.

У житійних книгах святителя Димитрія могутній образ святої великої княгині Ольги (969) постає з майже дев'янадцяти текстових сторінок окремої (на відміну від двох попередніх) новели за 11 липня (дати її пам'яті). В оповіді “Преставленіє блаженної княгини Ольги, во святомъ крещеніи Елены” [2: XI, 302–320] подано детальний життєпис святої й майстерно виокреслено її гідний наслідування взірцевий образ, вагомі вчинки її невинної подвижницької натури через опис унікального шляху цієї святої до Бога і душевного спасіння. Зокрема визначена і її духовна місія: *“Ибо какъ прежде проповѣдниками Своего воскресенія Онъ содѣлалъ женъ-мироносицъ, и Своей крестъ честный, на которомъ распялся, явилъ міру изъ недръ земныхъ женою-царицею Еленою, такъ и потомъ, въ землѣ Русской, изволилъ насадить вѣру святую дивною женою, новою Еленою – княжицею Ольгою. Господь избралъ ее какъ честный сосудъ для пресвятаго Имени Своего, – да пронесетъ она его въ землѣ Русской”* [Там само, 311]. Підкреслені такі визначальні добродієсні якості великої княгині, як блаженність, праведність, чистота, краса, мудрість, мужність, справедливість, щедрість, вірність, благословенність, богоугодність, вдячність, благодійність і пророцтво. Гарячим духом хрестильного імені великокняжчої репрезентантки X ст. пронизані останні сторінки цієї барокової новели, зокрема й епізод зі свідченням про *“нѣкое чудесное сіяніе”* [Там само, 319], що відходило від неплінних і благоуханних її чудотворних мощів і яке могли бачити крізь віконечко у церковній стіні лише особливо достойні люди з міцною вірою на зцілення від різних недугів. Хоча, додамо, “пресвітлість цього променя”, котрий осяйнув Руську землю за часів її державотворення, уже була символічно закодована в язичницькому її імені (з давньосканд. – Хельга чи Ельга; “священна” й “велика”). Цікавим уважаємо унаочнення оригінальної назви цієї оповіді – “Житіє и успеніє святаго праведнаго великаго княгини Россійскія Ольги, нареченнаго въ святомъ крещеніи Елены, Бабы Великаго Князя Владиміра. от Рукописныхъ древнихъ Четей, и летописовъ различныхъ, собранное сокращеннѣ” (К., 1705) [4: (1705) 419], у якій наявні основні джерела і суттєві чинники творення образу третьої обраниці до “собору святих Елен”.

У контексті поданого дослідження нашу увагу привернув “Синопис Київський” (К., 1674), де у третьому додатку міститься “Житіє св. Ольги” (так зване поширене проложне житіє), написане святителем Димитрієм Ростовським на основі псковського ізводу її

агіографії, тобто написане на псковських теренах із залученням місцевих переказів про святу; працю підготовлено (упорядковано й адаптовано українською мовою, складено додатки і примітки) Іриною Жиленко. Із його назви – “11 липня... Того ж дня житіє та успіння святої праведної великої княгині руської Ольги, нареченої в святому Хрещенні Оленою, баби великого князя Володимир з рукописних давніх Четій та літописів різних зібране коротко” [7] – можемо припустити, що йдеться про одну й ту саму назву твору, яку ми унаочнили. Ймовірніше (не заглиблюючись до історії його постання і не вдаючись до текстологічного аналізу), воно й увійшло до першодрукованої “Книги житій святых...” (К., 1705). Проілюструємо визначення шляху і діянь святої з цього Дмитрового тексту в українському перекладі: *“І нарекли їй ім'я Олена, як і перша цариця-християнка, мати Костянтина великого, Оленою була названа. По Хрещенні ж святіший патріарх, Літургісавши, причастив її Божественних Таїн Пречистого Тіла й Крові Христової. І благословив її, говорячи: «Благословенна ти в жонах Руських, оскільки облишила еси пільму, і набула еси світла істинного». ... Прийшовши до Києва, нова Олена, велика княгиня Ольга, почала немов сонце, світлом Віри пільму ідольської нечестивості проганяти, і потьмарених просвітлювати”* [Там само].

З огляду на предмет дослідження – визначення важливих чинників і компонент кожного з трьох найдавніших образів святих Єлен, – наважимося також на декілька заключних коментарів до порівняльної характеристики духовної спорідненості двох святих рівноапостольних Єлен (якими вони постають у житійних книгах святителя Дмитрія напристанок їхніх літ), а саме: обидві називалися блаженними та визнавалися благочестивими і праведними; обидві по втраті своїх чоловіків-правителів більше не одружувалися; обидві були люблячими матерями єдиних синів-правителів і бабунями онуків, на духовне становлення яких мали позитивний вплив; обидві були дорогими і шанованими своїми синами й онуками; обидві відчували суголосні поривання до Богопізнання і шляхи обох перетиналися у Візантії (Константинополі / Царграді); обидві були хрещені й займалися благочинними справами; обидві зруйновували ідолів і поставляли на їхніх місцях чесні хрести, від яких для увірування язичників творилися знамення і чудеса, а згодом поставали храми; обидві з гідністю (після здійснених подорожей приблизно в один і той самий час – 79 / 75) виконали свої головні життєві місії і дожили до похилого віку (відповідно 80 / 90 років) в оточенні своїх близьких і рідних; обидві мирно відійшли до Господа й були поховані за християнським звичаєм, а за деякий час мощі їх були перенесені; по кончині обох їхні найдорожчі нащадки охрестилися і просвітили святою вірою підпорядковані їм землі і народи; і хоча про обох із них у святиотелевих текстах ще немає означення “рівноапостольна”, обидві обрариці за свої величезні заслуги перед Православною Церквою (багато потрудилися задля поширення християнства на величезних просторах) були прирівняні до найвищого – апостольського чину (Єлена разом із Константином / Ольга – з Володимиром). Доцільно зазначимо також, що обидва образи “давньої” і “нової” Єлен вважаються невід’ємними “жіночими половинками” двох типологічних та історичних пар (зокрема і в іконографічному зображенні): Константин і Єлена / Володимир і Ольга, які є взаємодоповнюючими та у їхній подальшій інтерпретації – уособлюють материнське і синівське (поінколи – батьківське) духовні начала.

Показово: саме цими трьома образами найдавніших святих Єлен-просвітиць (мучениці, цариці і княгині), дві з яких керувалися ідеалами найвищого – апостольського

– служіння, не тільки прикрашено “собор святих Єлен”, що визначений нами як зібрання історичних свідчень про канонізованих Православною Церквою святих праведниць, об’єднаних одним духовним іменем і єдино правильним завданням закарбувати у своїх серцях світло Христових заповідей – задля спільного пошанування їхньої пам’яті, а й закладено його фундаментально міцну основу. І кожна з наступниць цих “трех пресвітлих променів”, якщо й не знала про своїх покровительок, то незримо переймала від не тільки за ознаками свого спільного імені незгасимий духовний вогонь покладеної на них волі Божої.

Розробка означеного “собору” триває. Принаймні, ідея створення “Свято-Єленінський календаря-літопису” була озвучена на одному міжнародному зібранні (“Собор святих Єлен: від історико-літературної спадщини «останнього загальнослов’янського» церковного письменника (святителя Дмитрія, митрополита Ростовського до авторської ідеї проекту Свято-Єленінського календаря-літопису”) [8]. Тож, когорту досліджуваних образів святих-смолоскипоносійок планується доповнити вивченням особливостей образів ще декількох обраниць із пізніших часів, зокрема чотирьох преподобних жон: королеви Сербської Єлени (1306) – матері святого Стефана Мільютіна, короля Сербської, та брата його Драгутина; схимниці Єлени Московської / Дівочкіної (1547 і 1999) – першої ігумені московського Новодівочого монастиря; черниці Єлени Дивєєвської / Мантурової (1832, 2000 і 2004) та інокіні Єлени Києво-Флорівської / Бехтеєвої (1834 і 2009). Через те, що їхні життєписи або “пам’яті” зафіксовані в оповідях інших авторів чи припадають на так звані “перехідні святкування” тощо, висвітлення цих образів у більш сучасних агіографічних творах стане предметом найближчого аналізу. Згадуватимуться й інші святі-праведниці, наводитимуться їхні іконописні зображення і дати пошанування з короткими нарисами про їхні діяння. Відтак, означений календар зможе вперше об’єднати в одному виданні пам’ятні сторінки із житій святих Єлен, для яких подвиг християнського служіння Богові та ближньому був визначальним, а шлях до увічнення їхнього світлоносного й осяйного імені та душевного спасіння – унікальним. Сподіваюся, що така праця із соборного звершення пам’яті (загального прославлення) усіх святих Єлен буде цікавою і корисною гідним спадкоємцям одного з найпопулярніших до недавня жіночих імен.

Отже, подана стаття була присвячена висвітленню особливостей трьох історико-літературних образів святих Єлен: однієї мучениці (I), доньки апостола Алфея й сестри мученика Аверкія і двох братів-апостолів “від 12-ти”, та двох рівноапостольних обраниць – “давньої” й “нової” – цариці Константинопольської Єлени (327) і великої княгині Руської Ольги, у Святому хрещенні Єлени (969). Вибір обґрунтовано наміром здійснити першу спробу в узагальненому накопиченому матеріалі й аналізі образів тих святих праведниць, які в християнській історії є найдавнішими репрезентантками різних історичних епох і народів, але одного світлоносного й осяйного імені – Єлена. Презентовані образи як “три пресвітлі промені”, котрі осяянули давню Іудею за апостольських часів (I ст.), давню Візантію за Римського владарювання (IV ст.) і Руську землю за часів її державотворення (X ст.), осмислено як засадничу основу “собору святих Єлен” у контексті подальшого – ціліснішого – дослідження образної системи святих жон у житійних книгах святителя Дмитрія, митрополита Ростовського (Туптала), а надалі – й інших авторів давньої і сучасної вітчизняної та зарубіжної літератури. На найближчу перспективу плануємо низку публікацій, зокрема щодо практичної реалізації авторського проекту “Свято-Єленінський календаря-літопису” тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Православний церковний календар 2012 / Укр. православна церква, Київ. митрополія. – К. : Ред. “Церковної православної газети”, 2011. – 215 с.
2. Житія святихъ, на рускомъ языкѣ изложенныя по руководству Четъихъ-миней св. Димитрія Ростовскаго съ дополненіями, объяснителными примѣчаниями и изображеніями святихъ: В 12 кн. – 2-е изд. – М.: Синод. типографія, 1903–1911; перевид. – К. : Изд. Свято-Успен. Києво-Печер. Лавры, 1999–2010; Книга первая: Мѣсяць Сентябрь. – 1903/2001. – С. 270–275, 288–298; Книга девятая: Мѣсяць Май. – 1908/1999. – С. 723; Книга одинадцатая: Мѣсяць Іюль. – 1910/1999. – С. 302–320.
3. Туптало Дмитро. Житія Святих (Четъї Міней): У 12 кн. / Пер. з ц.-сл. В.Шевчук і Д.Сироїд / Дмитро Туптало. – Львів : Свічадо, 2008–2011; Кн. I: Вересень / Пер. з ц.-сл. В.Шевчук. – Там само, 2008. – 466 с.; Кн. IX: Травень / Пер. з ц.-сл. Д.Сироїд. – Там само, 2009. – 496 с.
4. Димитрій Ростовский (Туптало). Книга житій святихъ въ славу святаго животворяща Троицы Бога Хвалимаго въ Святихъ своихъ: На три мѣсяцы третіи: март, апріль, май / Димитрій Ростовский (Туптало). – К. : Киев. Печер. Лавра, 1700. – [1], 676 арк., с грав.; На три мѣсяцы четвертыи: іюнь, іюль, августъ. – Там само, 1705. – [1], 790 арк., 4 л., с грав.
5. Щербакова О.А. Концепт цариці Єлени у “Четъях-Мінеях” Дмитра Туптала / Олена Анатоліївна Щербакова // Літературознавчі студії: Зб. наук. праць / Відп. ред. проф. Г.Ф. Семенюк. – Вип. 31. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології, 2011. – С. 460–471.
6. Щербакова О.А. Образ святої цариці Єлени в елліністичній, візантійській і руській писемних традиціях / Олена Анатоліївна Щербакова // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць / Відп. ред. проф. О.І. Чередниченко. – Вип. 39 / Олена Анатоліївна Щербакова. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології, 2012. – С. 434–441.
7. Святитель Димитрій Ростовський (Туптало). Житіє св. Ольги / святитель Димитрій Ростовський (Туптало) // Синопис Київський / Упоряд., адапт. укр. мовою, склала додатки і приміт. Ірина Жиленко; електр. ресурс: <http://donklass.com/arhiv/histdisk/litopys/litopys/synopsis/syn07.htm>
8. Щербакова О.А. Собор святих Єлен: від історико-літературної спадщини “останнього загальнослов’янського” церковного письменника (святителя Димитрія, митрополита Ростовського) до авторської ідеї проекту Свято-Єленінського календаря-літопису / Олена Анатоліївна Щербакова // Програма заходів Міжнародного комітету славістів спільно з українським комітетом славістів (К., 24-25 травня 2012 р.): До Дня слов’янської писемності і культури; Програма Міжнар. наук. конф. “Традиції слов’янської писемності і культури: трансформації в XXI столітті”. – К., 2012. – С. 21.